

ÖSZTÖNZŐ LELKISÉG
Tanulmányok Bodó Sára 60. születésnapja alkalmából

⌘

Acta. Debreceni teológiai tanulmányok

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
kiadványsorozata
13. kötet

Főszerkesztő és felelős kiadó:
Kustár Zoltán, rektor

ÖSZTÖNZŐ LELKISÉG

Tanulmányok Bodó Sára 60. születésnapja alkalmából

Szerkesztette: Baráth Béla Levente – Fekete Károly – Kis Klára

∞

Debreceni Református Hittudományi Egyetem

Debrecen, 2019

Ösztönző lelkiség
Tanulmányok Bodó Sára 60. születésnapja alkalmából
Szerkesztők: *Baráth Béla Levente – Fekete Károly – Kis Klára*

Acta. Debreceni teológiai tanulmányok
13. kötet

Főszerkesztő és felelős kiadó:
Kustár Zoltán, rektor

ISSN: 2416-3570
ISBN: 978-615-5853-15-9

Kiadja: Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Debrecen, 2019

© Debreceni Református Hittudományi Egyetem.
Minden jog fenntartva

A borítón található textil-képről készített fotó címe „Egy fedél alatt”.
Készült 2008. október 10-én, a dr. Bodó Sára vezetésével lezajlott
intézményi spirituális csendesnapon, amelyen a Debreceni Református
Kollégium óvodájának munkatársi közössége vett részt.
Fotó: *Barcza János*

Technikai szerkesztő: *Szilágyiné Asztalos Éva*

Nyomdai kivitelezés: *Kapitális Nyomdaipari Kft., Debrecen*
Felelős vezető: *Kapusi József*

Dr. Bodó Sára

TARTALOMJEGYZÉK

LECTORI SALUTEM!	9
TÖRTÉNETMONDÓ SZENTÍRÁSSAL	
<i>KUSTÁR ZOLTÁN:</i> Isten igazságosságáról – Kain és Ábel történetének fényében. Adalékok az ószövetségi theodicea kérdésköréhez	13
<i>SZABÓNÉ MÁTRAI MARIANNA:</i> Régmúlt vagy jelen? Néhány pillanat Jákob fia József történetéből	23
<i>GACSÁLYI ZSOLT:</i> Mese a Minden Manna Istenéről és annak szorgalmas mannaszedőiről	33
<i>HODOSSY-TAKÁCS ELŐD:</i> Salamon király vadasparkjában	45
<i>VLADÁR GÁBOR:</i> Lídia. Vázlat	55
<i>BALOG MARGIT:</i> A Pásztori levelek. Inspiráció a szakoktató lelkész és a gyakornok munkatársi kapcsolatához	67
<i>GÉMES ISTVÁN:</i> A lelkipásztor – megértő lény. Adalékok a Zsidókhoz írt levél szerzőjének képéhez	75
KIÁLTÓ ÉLETHELYZETEK BEN	
<i>LÉVAI-MAGYAR NOÉMI:</i> Az istenképek jelentősége a trauma-feldolgozásban	85
<i>KISS KLÁRA:</i> A verbális agressziótól az imádságig	97
<i>HODOSSI SÁNDOR:</i> A „Z” generáció középiskolásainak világa és a Szentírás	109

<i>NYITRAI ERIKA:</i> Az érintés érzelmeket közvetítő szerepe	119
<i>SOLTÉSZ JÁNOS:</i> Az öregkor megközelítése bibliai, lelki és erkölcsi szempontok fényében	129
<i>KÁLMÁNCHEY ALBERT:</i> Konfliktusok a háromszéki népballadák és a magyar népdalok szövegeiben	139
<i>HÉZSER GÁBOR:</i> „... de hát örültem...”. Tűnődések a köszönetről, a halálról és az örömről	147

MEGÚJULÓ TETTERŐVEL

<i>BUGÁN ANTAL:</i> Találkozások	155
<i>HORSAI EDE:</i> Válaszd az életet! Életre bátorító katechézis a második adventben	173
<i>KUSTÁRNÉ ALMÁSI ZSUZSANNA:</i> A (báb) játékban rejlő gyógyító lehetőségek	181
<i>MÉZES ZSOLT LÁSZLÓ:</i> Látni a láthatatlant. A láthatatlan színház kapcsolata a spiritualitással	191
<i>JAAP DE LANGE:</i> Het lied in het pastoraat. Een praktijkgerichte bijdrage	203
<i>KOVÁCS ÁBRAHÁM:</i> A Heidelbergi Káté útján vagy arról letérve? Újorthodox és liberális református antropológiák a Biblia fényében	213
<i>FEKETE KÁROLY:</i> Miért jó tankönyv Ravasz László Homiletikája?	221
<i>KORÁNYI ANDRÁS:</i> Vigasztaljátok népemet! Közösségi traumák és az igehirdetés	231
<i>SZABÓ LAJOS:</i> Hitünk megerősítése hétköznapijainkban. „Erősítsd meg Istenünk, amit cselekedtél értünk...”	239

AJÁNLÓ BIBLIOGRÁFIA BODÓ SÁRA PUBLIKÁCIÓIHOZ	251

A KÖTET SZERZŐI	257

A SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI	259

BALOG MARGIT:

A Pásztori levelek

Inspiráció a szakoktató lelkész és a gyakornok munkatársi kapcsolatához

A Timóteushoz írt első levelet (1Tim), ill. a Pásztori leveleket sokféleképpen olvasták: látták bennük a jó presbiter, püspök, gyülekezeti vezető tükörképét (Chrysostomos), Pálban a keresztyén tanító példaképét, a levelekben pedig a keresztyén pedagógia mintáját (Augustinus). Később „lelkipásztori” levelek lettek, a reformáció egyházaiban pedig alapja annak a hagyománynak, hogy a gyülekezetvezetés elsősorban tanítással történik.

Nem annyira a mély teológiai fejtegetések a jellemzőek rájuk, inkább a gyakorlati keresztyénségről szólnak, hiszen gyülekezeti vezetőknek adnak tanácsokat. Képet adnak arról, hogyan tapasztalták meg a keresztyének Isten jelenlétét mindennapi életükben a Római Birodalom társadalmában, hogyan találták meg a hiteles keresztyén életformát a páli teológia alapján. Úgy beszélnek a gyülekezetéről, mint egy családról, itt hallunk először konkrétan és részletesen ennek a közösségnek a rendjéről.

Az elmúlt 150 évben Pál szerzőségének elvitatása miatt az a nézet az elfogadott a kutatásban, hogy a levelek írója az első század végi generációváltás idején Pál nevében és tekintélyével igazítja el a gyülekezeteket abban a válságos helyzetben, amikor már nem várták a közeljövőben Krisztus eljövételét, így tartósan be kellett rendezkedniük a világban. De az utóbbi évtizedekben páli tradícióként a teológiai sajátosságaival is foglalkoznak: alkalmazott páli teológia vagy éppen a keresztyén humanizmus születése, azaz a Krisztusban megjelent igazi emberség (Schnelle).¹

1. Együtt vagy külön?

A leveleket összeköti a hasonló megközelítés, de más a hely, a helyzet, a levelek célja. Az 1Tim a legnagyobb kisázsiai város, Efézus gyülekezeti vezetőjének szól az apostoli és a hamis tanításról, a vezetésről, az istentiszteletről

---

¹ SCHNELLE, Udo: *Theologie des Neuen Testaments*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007. 541–563.

és a hiteles keresztyén életről. A Tit hasonló kérdésekről, de más helyzetben és kultúrában: a nemrég alakult krétai gyülekezetben. A 2Tim különbözik a legjobban, sokkal személyesebb, hitelesebbnek látszik, amit az apostol búcsújáról, a misszió átadásáról olvasunk. Kérdéses a levelek megszületésének sorrendje is: Tit volt-e az első, ill. 2Tim lehetett az utolsó.

De sok a közös vonás is: Pál munkatársainak ad tanácsokat, ugyanazok a kulcsszavak és a téves tanítások elutasítása. Ezek teszik őket különálló egységgé a páli iratokon belül.

2. Kései Pál vagy a következő generáció?

Mindhárom levél szerzője ugyanaz a címzések szerint: nyilvánvalóan Pál apostol, de különböznek az apostol többi levelétől. A döntés azon múlik, hogyan értelmezzük a különbséget: elég magyarázat-e erre a témák, a lelkiállapot különbözősége, azaz egy késői Pál apostol vagy egy másik generációval van dolgunk?

Abban a korban a zsidó irodalmi hagyomány mint élő tradíció úgy működött, hogy valaki (Mózes, Ézsaiás, Dávid, Salamon) elindította, a tanítványi kör pedig bővítette és terjesztette az ő nevében. Így jöttek létre Mózes könyvei, a Zsoltárok gyűjteménye, a bölcsesség könyvei (Péld, Préd, Énekek). Sőt a Jézus tradíció is így került az evangéliumokba, (vö. Jn 21,24). Ez értelmezi a Pásztori levelek helyét is, ezért nem tekintették őket hamisítványoknak, sőt azt mutatja, hogy hitelesen pálinak fogadták el őket.

Itt is érvényes az, ami a többi vitatott páli levél esetében: ha nem is Pál a szerző, akkor is páli teológia, és az elsődleges kérdés a levelek üzenete.²

Kinek szól?

Az 1Tim és Tit a levél műfaján belül leginkább azokhoz hasonlít, amikben egy előjáró/megbízó gyakorlati és erkölcsi útmutatást/utasítást ad hivatali alárendeltjének/megbízottjának, ezért váltakozik a személyes és hivatalos stílus.³ Mai kifejezéssel élve: munkatársaknak szólnak. Amikor az egyházi tisztségekről, a keresztyén házirendről, felszentelésről beszél, bőségesen merít a gyülekezeti hagyományból, van benne himnusz és hitvallás, Ószövetség

---

2 VLADÁR GÁBOR: *Pál apostol leveleinek homiletikuma*, (kézirat a szerző tulajdonában).

3 WOLTER, Michael: *Die Pastoralbriefe als Paulustradition*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1988.

és hellenista etika. A címzettek az apostol küldöttei: Timóteus Efézusban, Titusz pedig Krétán.

Timóteus az egyik legközelebbi Pál több mint negyven munkatársa közül, görög apa és zsidó anya gyermeke (ApCsel 16,1-3), Pál első missziói útján lett keresztyén (ApCsel 14,6; 1Tim 1,2), második útján pedig Lisztrában maga mellé vette segítségül és körülmetéltette (1Tim 4,12; ApCsel 16,1-3). Ettől kezdve csaknem mindenütt vele volt vagy a gyülekezetekben járt el az apostol megbízásából: a második úton Thesszalonikában (1Thessz 3,2-6), a harmadik úton pedig Korinthusban (1Kor 4,17; 16,10; ApCsel 19,22). Pál mellett találjuk Jeruzsálemben (ApCsel 20,4) és római fogsága idején (Fil 1,1; 2,19; Kol 1,1; Filem 1). Az 1Tim szerint helyettesül hagyta Efézusban (1Tim 1,3), a 2Tim szerint arra kérte, siessen hozzá (2Tim 4,9). Hat levélben szerepel a levél küldőjeként, ill. munkatársként (1-2Thessz, 2Kor, Kol, Filem, Fil). A Zsid 13,23 utal fogságára. A hagyomány szerint Efézus püspökeként halt meg.⁴

Az 1Tim Efézusba szól, mely a Római Birodalom negyedik legnagyobb városa, Kisázsia közigazgatási, kereskedelmi, gazdasági és vallási központja (Artemisz kultusz, mágia) jelentős zsidó diaszpórával. A páli misszióknak is központja (ApCsel 18,18-21), ahol az apostol két-három évet töltött, tőlük búcsúzik el munkássága végén (ApCsel 20,18-38). Később a Jelenések könyve is megszólítja a gyülekezetet (Jel 2,6).

Titusz pogánykeresztyén (Gal 2,3), az apostoli gyűlésen Pál kísérője (Gal 2,1-5), a korinthusi konfliktusban ő közvetít Pál és a gyülekezet között: a harmadik missziói út végén ő ment a „könnyek között írt levél”-lel Efézusból Korinthusba (2Kor 2,13; 7,6.13-16; 8,6; 12,17), visszavezette az apostolhoz a számára már-már elveszett közösséget. Makedóniából Pál ismét Korinthusba küldte, hogy az ottani gyűjtést befejezze, ugyanakkor a 2Kor-t is átadja (8,6.16-23; 12,18). A Tit szerint egy ideig együtt volt Pállal Kréta szigetén, aki aztán otthagytta, hogy a megkezdett munkát folytassa (Tit 1,5). A 2Tim 4,10 szerint az apostol fogsága idején Rómában volt, később Dalmáciába ment. A hagyomány szerint az apostol halála után Kréta püspökeként működött.

4 EUSZEBIOSZ: *Historia Ecclesiastica*, III. 4,6.

Kréta, ahová a Tit szól, a legújabb római provincia (Kr. e. 71) ebben az időben a tengeri kereskedelem és kalózkodás központja, jellemzőek a városok közti harcok, a nők nagyobb szabadsága. Büszkék voltak rá, hogy a sziget Zeusz szülőhelye, és közmondásos volt hazug, élvhajász, vad életmódjuk.

Timóteus és Titusz Pált képviselik, így egyedülálló funkciójuk van a gyülekezetek alapítója és a helyi vezetők között. Bár személyes a megszólítás, mégis érezhető, hogy a leveleket az egész gyülekezetnek szánták.

3. Az evangélium – életet és közösséget formáló erő

3. 1. Ki segít? Ki ment meg?

Az emberek alapvető vallási élménye abban a korban az *epifánia* volt: az istenség látható megjelenése és/vagy csodálatos, segítő beavatkozása hívei érdekében (csodák, gyógyulások). Egy város, közösség a császár, a király segítségében is ezt az isteni segítséget tapasztalta és írta le az üdvözítő (σωτήρ), kegyelem (χάρις), dicsőség (δόξα), emberszeretet (φιλανθρωπία), jóság (χρηστότης) kifejezésekkel. A kornak ezekkel a vallási-politikai kifejezéseivel beszélnek a levelek Isten üdvözítő munkájáról, és válaszolnak személyhez szólóan erre kérdésre: Ki segít? Ki ment meg?

Isten, az egyetlen, az üdvözítő, akinek akarata minden ember megmenetése. Ő a kezdeményező, Krisztus pedig mindent megtett ennek érdekében. Krisztus mint ember és közbenjáró tehát közvetít Isten és ember között (1Tim 2,5). Isten pedig Krisztusban, az ő tettében válik láthatóvá, emberszeretete megtapasztalhatóvá (2Tim 1,10; Tit 2,13).

Krisztus eljövetele tehát epifánia, az elsőtől kezdve, amikor Isten hatalmas gyengeségben, szenvedésben és halálban jelent meg (inkarnáció) az utolsóig, az eljövendő dicsőségig, a halál feletti végső győzelemig, de ez már nem a történelemben várható. Lesz ítélet is Krisztusban (2Tim 4,1-8), de erről pozitívan, missziói és etikai céllal beszél, azaz megtérésre és hiteles keresztyén életre hív.

Ez egy új időértelmezés: a jelen a Krisztus két eljövetele közötti idő, és így az evangélium hirdetésének és a felelős keresztyén életnek a helye. A kegyelem ezért itt már több, mint elfogadás, megbocsátás, nevelő funkciója van (Tit 2,11-14): a megtérést munkálja, és felkészít a jócselekedetekre.

3. 2. Hit és élet egysége (εὐσέβεια) – hitelesség

A levelek nem csupán bizonytalan várakozásról tanúskodnak az Úr távoli jövőben való visszatérésére, hanem aktív felkészülésről az ő eljövételére: ez

az áldott reménység a cél és a motivációs erő a jelenben.⁵ A várakozás, a reménység inkább a hamis tanítóknál hiányzik, szerintük ugyanis a feltámadás már megtörtént (2Tim 2,17-18).

A levél másik kulcsszava a kegyesség (εὐσέβεια), ezen a keresztyén élet egészét érti, a hit és élet egységét, a mindennapok hiteles istentiszteletét. Ezt állítja szembe újra és újra a hamis tanítók képmutató, pénzsóvár, meddő vitáktól hangos életvitelével. A gyülekezeti vezetők feladata, hogy megvédjék tőlük a közösséget.

A kegyesség tehát a hit, remény, szeretet, azaz a jócselekedetek és a bizonyágtétel (μαρτύριον – ebben az ezért vállalt szenvedés is benne van) által jellemzett élet. A hamis tanítókkal ellentétben ez nem a teremtett világot megvető, megtagadó aszkézis, hanem a teremtés megszentelése az imádságban és a teremtett világ rendjét tiszteletben tartó, de az örök élet reménységével azon túl is mutató élet.

Ezért pozitív a viszonya a világgal abban is, ahogyan a kor társadalmi együttélési normáit kéri számon a gyülekezettől, azaz az egyházban megvalósul, amit az emberek a közösségtől várnak. Ezzel az egész társadalmat megszólítja, az evangéliumot jeleníti meg a világban. Így lesz vonzó, mert Krisztus által lehetséges az, ami a természeti embernek lehetetlen. A tisztesség és jó hírnév a misszió érdekében is fontos.

Ez nem jelent kritikátlan alkalmazkodást, a társadalmi szerepeket átformálja Isten jelenléte. Ezt látjuk a gazdagságról szóló részben is. Isten a gazdagság forrása, a bizonytalan gazdagság nem ok sem a bizalomra, sem a gögre. Célja, hogy örömmel éljünk vele és jótettekre használjuk, mert ez az Isten akarata szerint biztos ígéret az eljövendő életre.

3. 3. Egyház – gyülekezet – közösség

A gyülekezetben több társadalmi réteg van jelen: kézművesek, rabszolgák, de gazdag háztulajdonosok, keresztyén rabszolgatartók is, a vezetők fizetést kapnak, kiterjedt a szegénygondozás. A levél írója mindegyik csoportnak útmutatást ad a hiteles keresztyén életre vonatkozóan. A gyülekezet egységét belső konfliktus is veszélyezteti: hamis tanítók, akik a házi gyülekezetekben, különösen a jómódú asszonyok között találnak követőkre.

Csak kevés konkrét információnk van róluk: törvénytánítóknak nevezik magukat (1Tim 1,7), a „körülmetelésből valók” (Tit 1,10), zsidó mondákkal/mítoszokkal (1Tim 1,4. 4,7) és nemzetségtáblázatokkal (1Tim 1,4) foglalkoznak. Mindez olyanokra utal, akik nagyra tartották zsidó voltukat. A későbbi

5 LAU, Andrew Y.: *Manifest in Flesh*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1998. 276.

gnózisra mutathat, hogy ismeretnek nevezik a tanításukat (1Tim 6,20), hogy szerintük „a föltámadás már megtörtént” (2Tim 2,18) és az is, hogy tiltották a házasságot és bizonyos ételeket (1Tim 4,3). De nem csak teológiai, hanem kulturális, azaz szociális és pénzügyi kérdésekben is lehetett velük vita (1Tim 2,9. 3,3.8. 5,8.17-19. 6,5-10.17-19), például a nők szerepéről (1Tim 2,9-15. 5,3-16). Nehéz megítélni ennyi információ alapján, mi lehetett a helyzet, a mai kérdésekre aligha lehet közvetlenül vonatkoztatni az itteni tanácsokat.

Velük ellentétben a levelek úgy beszélnek az egyházzal mint Isten házáról – háznépéről – családjáról (1Tim 3,15; 2Tim 2,20-21), ahol Isten rendje valósul meg a világban, így a levél harmadik kulcsszava az oikovoμία. Jelentése rendelkezés a rábízott javakkal, egy ház gazdálkodása, vezetése, mai szóval menedzsmentje. Egyszerre jelenti a ház rendjét és az ebből következő rendező, szervező munkát. Az Újszövetségben Isten egész világot átfogó rendjének helyreállítására, azaz megváltó munkájára és ennek szolgálatára vonatkozik, ez utóbbi az apostolok, gyülekezeti vezetők, végső soron az egész egyház, minden keresztyén dolga.

3.3.1. A család mint ideális egyházzervezeti/gyülekezeti modell?

A társadalom alapstruktúrája, a családi közösség tehát a gyülekezeti élet modellje ebben a legrégebbi egyházi rendtartásban, ahol először beszél a házi gyülekezeteken túlmutató, nagyobb szervezetről. Isten háznépének vezetője a családfő megbízásából a házigazda (ἐπίσκοπος) munkatársaival, a presbiterekkel és segítőivel, a diakónusokkal és az özvegyekkel együtt. A család a kapcsolatok modellje, a családi együttélés szabályai érvényesek.

Mit vár el ennek érdekében a vezetőktől a levél írója? Hasonlóan a korabeli házirend (οἰκονομικός) műfajához elsősorban nem munkakört vagy struktúrát ír le, hanem magatartást (1Tim 3,2-7; Tit 1,7-9):

- a. feddhetetlen, azaz nem önkényeskedő, indulatos, kötekedő, erősza-
kos, hanem megértő, a viszálykodást kerülő, a jóra hajlandó
- b. nem haszonleső, pénzsóvár, hanem igazságos
- c. nem részeges, hanem megfontolt, józan, tisztességes, önmegtartóztá-
tó, a kívülállóknak is jó véleményük van róla
- d. vendégszerető, kegyes
- e. tanításra alkalmas.

Összefoglalva: kompetencia, elkötelezettség, hitelesség.⁶

---

6 GOODRICH, John K.: Overseers as Stewards and the Qualifications for Leadership in the Pastoral Epistles, *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche* (ZNW), 104 (2013)/1, 77–97.

A vezetés legfőbb eszköze a tanítás az evangélium, az apostoli tradíció alapján, leghatékonyabb módja pedig a személyes példa: Timóteusé, Pálé, Jézusé, akik készek áldozatot hozni, szenvedni is, ha kell a szolgálat érdekében. A felhatalmazás a szolgálatra hivatalosan kézzel történik a presbiterek által.

Tehát a család lenne az ideális egyházszerkezeti, gyülekezeti modell? Már a levelekben sem egyértelmű például a püspök és presbiterek viszonya. Kétféle modell van: a zsidó testületi/presbiteri és az egyszemélyes (püspök és diakónusok, Fil 1,1) vezetés.⁷ Nem változhatatlan a modell, a megváltozott helyzetben struktúrát kell váltani. A gyülekezeti közösségek is különböző fejlődési szakaszban lehetnek, más a helyzet egy új gyülekezetben és más egy már kialakult szervezetben, például Efézusban.

Tehát a szervezet formálisan a társadalmi struktúrákhoz igazodik a pozitív kapcsolat („a kívülállóknak is jó véleményük legyen” - 1Tim 3,7), ill. a misszió érdekében.

Kérdéses, hogy a nők milyen szerepet tölthettek be a szervezetben. Az 1Tim 2,12 megtiltja a tanítást, vezetést az asszonyoknak, de nem a gyülekezeti szolgálatokkal összefüggésben, hanem a hamis tanítókkal kapcsolatban, akik az asszonyokat arra biztatják, hogy ne a családjukkal törődjenek, hanem az új, magasabb rendű tanítással. Az ilyen önkényes, erőszakos fellépést (αὐθεντεῖν) akarja megakadályozni a levél írója.

Összefoglalva, a levelek írója kritikusan átértelmezi a hellenista valláspolitikai fogalmakat, és így hirdeti a kor nyelvén az evangélium üzenetét.⁸

7 ROLOFF, Jürgen: *Der erste Brief an Timotheus*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1988. 169–189.

8 A lábjegyzetekben eddig hivatkozott munkák mellett, a szerző a tanulmányírás során a következő irodalmat is felhasználta: DUNN, D. G.: The First and Second Letters to Timothy and the Letter to Titus, in: *The New Interpreter's Bible*, vol. XI., Nashville, Abingdon Press, 1994. 775–880., KÁLVIN János: *A Pásztori levelek és a Filemonhoz írt levél magyarázata*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2012., OBERLINNER, LORENZ: *Die Pastoralbriefe*. Freiburg, Herder Verlag, 1994.